

LACKÓ MIKLÓS

Tudomány, oktatás, népszerűsítés — Egy történész ankét tapasztalatai*

Azt hiszem, bizonyos csalódást fogok okozni Önöknek; távolról sem fogom kielégíteni a várakozásokat, melyeket előadásom meghirdetett főcíme — Tudomány, oktatás, népszerűsítés — mulhatatlanul kelt azokban, akik szakmájuknál fogva ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. Az oktatás, népszerűsítés témaköréről azonban e keszthelyi előadássorozat keretében bizonyára sok fontosat és érdekeset hallottak, s vitattak meg. Engedjék meg, hogy én inkább az előadásom alcímében foglalt keretekhez (Egy történész-ankét tapasztalatai) tartsam magam, s megpróbáljak a vándorgyűlés témaköréhez a *történetkutatás és a történetkutatók oldaláról* hozzászólni.

1969-ben a Történelmi Szemle körkérdést intézett 20 kutató történészhez. A kérdés így hangzott: „*Hogyan értékeli a magyar történészeknek a történelmi közgondolkodás helyes orientálására irányuló tudományos tevékenységét az elmúlt évtizedben, s miben látja e téren a legfőbb problémákat és feladatokat?*” Amint látják, a kérdést igen általános formában tettük fel, s nem véletlenül. Célunk az volt, hogy a történetkutatás társadalmi funkciójáról, a történész-hivatásnak mintegy alap-problémáiról kérdezzük meg, gondolkodtassuk el a történészeket, mégpedig olyan módon, hogy túl körülhatárolt kérdésfeltevéssel ne kössük meg a kezüket: módot nyújtsunk a legszélesebb értelemben vett szemléleti-szakmai állásfoglalásokra.

Ilyen kérdésekről írásos ankétra történészek között még nem került sor; ankétunk kísérletnek tekintendő. A történészek körét, akiket válaszadásra szólítottunk, tudományos-reprezentatív módon nem válogattuk ki: a kérdésnek megfelelően, nem szociológiailag vagy statisztikailag általánosítható adatokat, hanem gondolatokat, szempontokat akartunk kapni. A történészek kiválasztása meglehetősen esetleges volt, bár szem előtt tartottuk, hogy — 6—7 akadémikus és egyéb szinten vezető történész mellett — elsősorban a kutatók azon *középgárdája* szólaljon meg, amely az elmúlt évtizedben a kutatómunka, mondhatjuk, oroszlánrészét végezte, s amely — ha pozíciójánál fogva sokszor nem is — produkciójánál fogva nagyon is autentikus arra, hogy értékelje a történetkutatás társadalmi funkcióit, lehetőségeit, eredményeit és hiányosságait. Hogy e megszólaló középgárda nagyobb része a Történettudományi Intézetből került ki, az már a folyóirat szerkesztőségének „részhajlásából” következett; mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy igen sok érdemes kutató kimaradt a megkérdezettek közül; hogy kit kérdeztünk meg, annak semmiképpen sincs összefüggése konkrét tudományos érdemekkel.

A megkérdezettek közül 14-en válaszoltak. Sajnos, nélkülöznünk kellett a vezető funkciókat betöltő történészek közül jó néhányat, — egy szerűen azért, mert nem kaptuk meg azokat. Pedig igen érdekes lett volna egy

* Elhangzott az 1971 júliusában tartott keszthelyi történész-vándorgyűlésen.

szélesebb konfrontáció a *középréteg* és az *ő* véleményük között: jobban kiderült volna, milyen kérdésekben egyezik, illetve különbözik álláspontjuk.

Az ankét — minden esetlegessége ellenére is — véleményem szerint dokumentális értékű eredményeket hozott, éppen a fentebb említett kutatói középréteg — legalább is egy jelentős részének — a felfogása tekintetében. A megkérdezettek komolyan vették megbízatásukat: sok alapos, elmélyültségre valló, nem egyszerű drámai hangvételű önvizsgálat született. Sokat beszélünk, és teljes joggal, a történet-elméleti és metodológiai kérdések elhanyagolásáról. Ankétunkon főleg Berend T. Iván és Elekes Lajos foglalkozott ezzel részletesen. Nos: a válaszok tekintélyes része bizonyítja, hogy e vonatkozásban is milyen sok ismeret, gondolat halmozódott fel. Az ankét bizonyos fokig az ilyen szemléleti, elméleti és módszertani kérdésekkel való foglalkozás pótléka is volt: sokszor tömör vázlatokban vagy szubjektív vallomás formájában olyan gondolat-sorok kerültek kifejtésre, amelyek komoly tanulmányok alapjául is szolgálhatnak.

A feleletek annyi problémakört érintettek, hogy szinte lehetetlen azokról részletesen beszámolni. De bármily sokágúak, egyúttal igen egységesek is. Lényegük három — szorosan összefüggő, s csak a tárgyalás kedvéért szétválasztott — kérdéscsoport köré tömöríthető.

1. Az elmúlt 10 esztendő értékelése;
2. a történetírás realiztikus irányzatáért folyó harc problémái és a dogmatizmus kérdése;
3. a tudomány és a közgondolkodás közötti ellentmondások jellege, feloldásuk lehetséges módjai-eszközei.

Ami az elmúlt évtized történetkutatásának értékelését illeti, az első pillanatra úgy tűnik, mintha e témakörben — minden különösebb reflexiók nélkül — idézetek formájában csupán egymás mellé kellene helyoznünk a válaszokat. Azok ui. egyöntetűen azt hangsúlyozzák, hogy az elmúlt 10 év termékeny és eredményes szakasza volt a történetkutatásnak. Benczédi László — túl optimistán is — egyenesen arról beszél, hogy ez az időszak „társadalmunk szellemileg mozgékony, gondolkodó részében a marxista történetfelfogás tartós alapon nyugvó, igazi, demokratikus tekintélyének feltételeit teremtette meg”. Bár a többség távolról sem látja az elért eredményeket ilyen szilárdaknak és jelentősnek, elismeri: a fejlődés szinte minden vonatkozásban megmutatkozik. Megmutatkozik elsősorban a marxista szemlélet alkotó alkalmazásának vagy legalábbis az erre való törekvésnek a térhódításában. Azután a történetkutatás tematikai gazdagodásában (itt főleg a gazdaságtörténet új eredményeire, a hatalmas új tényfeltáró munkára, a munkásmozgalomtörténet egyes korszakainak egyenesen az „újraírására”, a bontakozó társadalom- és eszmetörténeti kutatásokra utalnak). Megmutatkozik a módszertani megközelítések fejlődésében (a válaszok említik a marxista történeti komparatiztikát, a terjedő — bár kézzelfogható eredményeket inkább csak a gazdaságtörténetben felmutató — kvantifikációs eljárásokat stb.); de megmutatkozik sok konkrét történeti téma és korszak feltárásában is, így pl. a Pamlényi Ervin által említett Habsburgkérdés vagy a Monarchia — s benne Magyarország — helyének, szerepének tudományosabb megközelítésében, az ellenforradalmi korszak számos új problémájának a tudományos vizsgálatba való bevonásában, a középkelet-európai régió fejlődési törvényszerűségeinek a jobb megközelítésében. Pölöskei Ferenc, Tokody Gyula válaszában több más témakört is említ.

A szinte egyöntetű és közös elismerés nem tekinthető valamiféle önismerésnek, még kevésbé öndicséretnek, hanem teljesen reális alapokon nyugszik. De a „komoly fejlődés” elismerése még komoly, sőt lényegbevágó nézetkülönbségeket takarhat. Ankéntünkön — a választadók összetétele folytán — e nézetkülönbségek élesebben nem domborodtak ki, de nem feledkezhetünk meg róluk. A középgárda zöme nem egyszerűen azért tartja szükségesnek hangsúlyozni az évtized eredményeit, mert ő maga is e korszakban érett önálló, nagy feladatokra képes kutatóvá, hanem mert tudatában van annak, hogy a „komoly fejlődés” elismerése mellett, sokan e korszak megújulás-számába menő jellegét — a megújulást itt mint tendenciát, s nem mint már megvalósult eredményt tekintjük — kétségbevonják. Hogy valaki az 1950-es évek végétől kibontakozó új eredményeket tudományágunk területén hogyan értékeli: megújulásra irányuló erőfeszítéseknek-e, hogy egyáltalán szükségesnek tartott és tart-e ilyen fordulatot, vagy megelégszik a „komoly fejlődés” elismerésével, — s mert mi marxisták nemde mindig fejlődünk, e kifejezéssel voltaképpen a régivel való folytonosságot hangsúlyozza, — ez sok szemponból előönti az illető helyét a történész-vitákban is. Az 1950-es évek végétől ugyanis nem egyszerűen „továbbfejlődés” ment végbe, továbbfejlődés, amely — többek között — a dogmatikus-voluntarista nézeteket is „leküzdötte”, hanem *gyökeres változás, ill. erre való törekvés*, s az ankető résztvevők többsége — függetlenül attól, hogy az új eredményeket már ma milyen méretűeknek tartja — ennek hangsúlyozására fekteti a súlyt. A fordulatnak ezt az elismerését fejezi ki Hajdu Tibor, amikor minőségi változásról beszél; Hanák Péter, amikor azt hangsúlyozza, hogy „történéseink többsége elvetette a sematizmust, az önkényes forráshasználatot, az ahistorikus aktualizálást; röviden és némiképp egyszerűsítve: a dogmatizmust, amely a történelmet, mint valaminő nagy állat- és növénykertet, a serdülő tömegek oktatására szánt illusztrációs példatárnak tekintette”. Erről beszél Juhász Gyula, amikor kifejti, hogy a fejlődés legjelentősebb vonásának azt tartja, hogy „történetírásunk fő áramlatává” a történelem reálisabb, racionálisabb, más szóval tudományosabb szemlélete vált. Mucsi Ferenc a következőket hangsúlyozza: „Az SzKP XX., a marxista gondolkodás nagy reneszánszát elindító kongresszusa nyomán az MSzMP jó tíz esztendővel ezelőtt kibontakozott marxista—leninista politikájának talaján megnyílt a lehetőség a marxista történet-tudomány megújítása számára is.” Ránki György, amikor azt fejtegeti, hogy a 60-as évek sok esetben magas tudományos szintet képviselő történeti munkái sokszor kis társadalmi hatást érnek el, ennek okát abban jelöli meg, hogy e munkák — szemben sok régebbi munkával — „szembefordulást, gyökeres szakítást jelentenek a tradicionális gondolkodással, a történetileg kialakított »hamis tudattal« nem akarnak korunk és a történelem bonyolult problémáira $2 \times 2 = 4$ egyszerűségű válaszokat adni; nem formulákat és sablonokat nyújtanak, hanem gondolkoztatnak.”

Magától értetődik, hogy a szép-lassú-fokozatos fejlődés helyett a *fordulat*, a megújulásra való törekvés kiemelése nem jelenti feltétlenül azt, hogy a megújulást s annak szükségét valló történészek — akik szerint tehát nem lehet szó addig a társadalom történeti tudatának helyes orientálásáról, amíg e fordulatot a tudományban ki nem küzdöttük és küzdjük, — ismétlem: e történészek sem ítélik meg egyformán az elmúlt évtizedet. Itt újra többféle álláspont figyelhető meg, ha sokszor nehezen kitapintható formában is. Van álláspont, mely — mondhatjuk — túl rózsásan ítéli meg a történetkutatás már elért szintjét, a szemléleti megújulást már megvalósultnak is tartja, s úgy látja, hogy az így kialakult

új alapokon kell most már folytatni, szélesíteni az új munkálatokat, szorgalmazni, siettetni a nem vagy hiányosan feldolgozott témakörök feltárását. Ezzel kapcsolatban jogos idéznünk Juhász Gyula szavait a történész-viták némely jelenségéről: „Tapasztalható valamiféle új doktriner merevség is némely vitázó történésznél, a képtelenség új gondolatok, új összefüggések befogadására, ha az nem illeszkedik bele egy tegnap még újszerű vagy előremutató, de lassan megkövesedő gondolatrendszerbe.” Az ankét résztvevőinek nagy többsége szerint azonban, bár az újulás megindult, még távolról sem lehetünk elégedettek bontakozásának erejével és ütemével. Ennek okait a válaszok sokféle körülményben látják; kettőt emelek ki közülük. Az egyik az a körülmény, hogy bár egy évtized nem egészen rövid időszak — hosszabb pl. mint amennyit a szektás dogmatizmus masszív uralmának korszaka nálunk jelentett —, az idő a mélyenszántó újulásra még nem vagy csak részben volt elegendő. Ne feledjük, hogy a marxizmus dogmatikus szakasza nem egyszerűen az 1948—53 közötti éveket jelentette, hanem ennél jóval hosszabb korszakot foglalt magába. A másik körülmény, amit a választadók közül sokan nem mulasztanak el hangsúlyozni: az újulással szemben nem lebecsülendő ellenállás mutatkozott, s mutatkozik ma is, ha ez az ellenállás ma már nem — vagy a legtöbbször nem — a régi nyílt és durva formában jelentkezik is.

Az elmondottakkal összefügg az a — nem meglepő, de mindenesetre jellegzetes — tény, hogy az ankéton résztvevők írásaiban kiemelkedően nagy szerepet kapott a *dogmatizmus* elleni küzdelem. A választadók egyike, Hanák Péter föl is veti a kérdést: „Vajon szükséges-e mindezt felidézni? Hiszen magam is állítom, hogy történéseink jó része helyreállította vagy megerősítette saját műhelyében és a szakmai közösség kódexében a valóság megismerésének tudományos követelményeit...” S a válasz: nem felesleges visszatérni a kérdésre, mindenkéltűt azért, mert „a bírálat főként egyes tételekre, egyes torzításokra és a mögöttük rejlő politikai célzatosságra terjedt ki, de kevésbé érintette elméleti alapjait. Hadd utaljak olyan, alig elemzett vonásaira, mint az irracionálisizmus és a relativizmus.” Különösképpen a dogmatizmus idealisztikus-irracionalis alapjainak kritikája volt mindeddig elégtelen: a marxista mezben jelentkező történeti mítoszok, a marxista társadalmi törvény-fogalmat idealisztikus, történelmen kívüli és feletti „világszellemmé” torzító, merev, de a politikai taktika számára rugalmas „szükségszerűség”-fogalom, és sok más jelenség mélyreható elemzésére volna és lesz még szükség. S ebben az értelemben a dogmatizmus még nem leküzdött szemlélet. Fellelhető az olyan állásfoglalásokban, amelyek az objektív társadalmi-gazdasági folyamatok kiemelését ökonomizmusnak, a reális történeti feltételek és lehetőségek számbavételét fatalizmusnak, a történetírás egyoldalúan irodalmias, tisztázatlanul, zavarosan emocionális formájával szemben fellépő racionális és kriticiستا törekvéseket dezilluzionálásnak bélyegzik. Persze, a dogmatizmusról nemcsak mint elvont eszmei kerékkötőről van szó, hanem ennek tudománypolitikai összefüggéseiről is: az új kezdeményezések tudományon belüli akadályai és akadályozóinak álláspontja a legtöbbször kapcsolódik az — egész mélységében értelmezett — dogmatizmus gondolatrendszeréhez.

A dogmatizmuson — egész mélységében érte e fogalmat — tehát egyáltalán nem vagyunk túl. Jelentkezik, ritkán, a maga többé-kevésbé régi, nyers formájában. Jelentkezik — s erre többen, így Márkus László, Berend T. Iván, Mucsi Ferenc és mások is hangsúlyozottan utalnak — a nacionalizmussal való sajátos házasság formájában. De jelentkezik nem egyszer mint szakmai gyen-

geség kifejeződése: ez esetben is olyan automatizmusok lépnek működésbe, amelyek a dogmatizmus felé terelnek. Plasztikus ebből a szempontból Ránki György — azt hiszem, igen sok történešpedagógus által is bizonyítható — tapasztalata: „... ma az egyszerűsítés mindig a dogmatikus és nacionalista nézetek irányába visz. Bár gyökeresen más dolgokról van szó, mégis hadd említsem meg: az egyetemi vizsgákon például a gyengébb felkészültségű vagy képességű diáktól hallani a »legbalosabb« feleletet.” Ha nem is a dogmatizmus, de a benne való megrekedés ott kísért a dogmatizmusra — mint Berend T. Iván kimutatja — bizonyos mértékben ellenhatásként jelentkező, s nem egyszer tekintélyes szerzők által is művelt, mondhatni „marxista” pozitívizmusban; pozitívizmuson érve a tartózkodást az elméleti-szellemi általánosítástól. Ez a „marxista” pozitívizmus sok esetben nem szakított a dogmatizmussal: azért nem mer általánosítani, s eszméket adni, mert akkor nyilvánvalóvá válnék a dogmatizmushoz való kötöttsége.

Mégis, hiba volna a Történelmi Szemle lapjain megszólaló kutatók zömének szemléletével bizonyos fokig szembenállókat minden esetben dogmatikusoknak bélyegezni. A megújulásért folytatott küzdelem ugyanis elkerülhetetlenül együttjárt bizonyos egyoldalúságokkal. A magam részéről pl. komoly és fontos szempontnak tartom azt a véleményt, amely az ankét során is megfogalmazást nyert Szabad György válaszában: „Az objektív tényezők történelmi meghatározó szerepének a felismerésétől is remélem egyfelől a közgondolkodásban fellelhető irracionális elemek visszaszorulását, másfelől a realitásigény uralkodóvá válását és érvényesülését mind a helyzetmegítélések során általában, mind a tényleges alternatívák felismerésében és a döntések meghozatalában. Mert az objektív tényezők történelmi meghatározó szerepének felismertetése korántsem szabad, hogy... a felelőtlen belenyugvásba szorítást jelentse, hanem éppen annak a porondnak a kicövekelését, amelynek reálisan felmért határai közt egyének és közösségek számára mód nyílik, hogy aktivitásukkal befolyást gyakoroljanak az objektív tényezők érvényesülésére, sőt kölcsönhatásba jutva velük, közvetve új és új porondok formálódására is.” Ez a dialektikus, mélyen társadalomkritikai gondolat, úgy hiszem, egyáltalán nem idegen az ankét résztvevőinek többségétől, azoktól, akik pozitív jelentőséget tulajdonítanak Molnár Erik 1958—59-es kezdeményezéseinek. Molnár Erik — s ezt sokan hajlamosak elfeledni — egyike volt azoknak, akik éles ideológiai küzdelmet folytattak a fatalista módon felfogott, a szubjektumot mellőző, annak mintegy a háta mögött érvényesülő társadalmi törvény-fogalom ellen. A probléma, amelyet Szabad György érint, azért merülhetett föl, mert az új törekvéseknek szükségképpen először a voluntarista, az objektív feltételeket lebecsülő szemlélettel kellett megküzdeniük. Az eszmetörténeti kutatások, amelyeket magunk elé tűztünk, úgy gondolom, majd eloszlatják ezeket az aggodalmakat. Sőt, bizonyos szempontból maga ez az ankét is el kell, hogy oszlassa őket: a választadók nagy többségének szavaiból nagyon is erőteljesen árad az eszmék, a nézetek jelentőségének tudata; olyan erőteljesen, hogy az ankét ismertetője már-már afelé hajlik, hogy ellensúlyt állítson némelyi hozzászóló — az eszmék, gondolatok, gondolati örökségek túlbecsülését tanúsító — szavaival szemben. Erre később még visszatérek.

Tisztelt hallgatóim, azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy amikor mindeddig a történetkutatás, hogy úgy mondjam, belső problémáiról beszéltem, voltaképpen az ankéton fölvetett kérdés megközelítéséről volt szó: a történetírásnak a széles társadalmi rétegek történeti tudatára, s ezen keresztül a közgondolkodásra gyakorolt hatásáról. Hiszen nyilvánvaló, hogy ez a hatás,

a közgondolkodás helyes orientálása követelte és követeli meg azt a megújulást, amelyet az ankét résztvevői kiemeltek.

Saját tudományuk fejlődésének problémái mellett, érthető, hogy a történészeket — jelen esetben az ankét résztvevőit — erősen foglalkoztatja az a terep, amelyen hatásukat kifejtik, a szélesebb néprétegek történeti tudatvilága, közgondolkodásának állapota. Az ankét résztvevőinek többsége így vagy úgy beismeri, hogy erről mi történészek keveset tudunk, — többet persze mások se tudnak —, s amit tudunk, az is meglehetősen általános. Ismereteim szerint, csak a közelmúltban indultak meg olyan felmérő munkálatok, amelyek az egyes társadalmi osztályok és rétegek történeti gondolkodását próbálják megközelíteni. Az ankét résztvevői megállapítják, hogy a közgondolkodásról alkotott vélemények „túlságosan impresszionisták és ellentmondók, a felmérések szűkösek és kezdetlegesek”; s így igen nehéz általános ítéletet formálni történelmi közgondolkodásunk jelen helyzetéről.

A hozzászólók persze ennek ellenére sem érezték felmentve magukat valamiféle megközelítő válaszadástól, — s legalább is annak a megállapításától, hogy e történeti közgondolkodás elmaradott, az újabb tudományos eredmények hatása még kevéssé vagy alig-alig érződik rajta. Juhász Gyula szerint a „közgondolkodás nemzeti múltunkkal kapcsolatosan alapvetően még régi beidegződéseken nyugszik.” Márkus László, aki részletesen foglalkozik e beidegződésekkel, s joggal hangsúlyozza a marxista történetírás és a kommunikáció különböző területeinek a felelősségét ebben az elmaradásban, így ír: „Történeti közgondolkodásunk — mely, ahogy másutt kifejti: a kontinuitás terméke — elmaradottsága történetírásunk eredményeitől nap mint nap jelentkezik intellektuális életünkben, az oktatásban, a dolgozó emberek tudatának hétköznapi megnyilatkozásaiban egyaránt. Természetesen nem lehet azonos mércével mérni ezt az elmaradottságot, ha intellektuellekről vagy fizikai dolgozókról van szó” — s éppen azt nehezményezi, hogy a régi (dogmatikus, nacionalista) beidegződések az intellektuális pályán működők körében is igen erősek. Hajdu Tibor külön utal az ifjúság sajátos tudatvilágára: „A műmézizű hurrá-optimizmus nemcsak csalóka, de különösen alkalmatlan az ifjúság nevelésére. Ha a felnőtt nemzedékek konformizmusát valamiféle hit táplálja, az ifjúságnál ugyanezt a konformizmust — mert a mi ifjúságunk egyáltalán nem lázadó szellemű — némi cinikus hitelenség ellensúlyozza. A tartalmatlan frázisok nem ellenkezést — derültséget váltanak ki.” Vass Henrik így ír: „Ne áltassuk magukat, hiszen a jelentős fejlődés ellenére sokan vannak olyanok, akik a történelem tudományjellegét kétségbe vonják, azt a konjunkturális politika kiszolgálójának vagy (főleg egyes fiatalok) pedagógia jellegű elmélkedésnek tartják.” A legrészletesebben Pamlényi Ervin foglalkozik a történeti tudatvilág állapotával, s ő a helyzetet így értékeli: „Ábból a kevés adatból, ami a történeti közgondolkodás alakulására vonatkozóan rendelkezésünkre áll, arra lehet következtetni, hogy széles rétegek történeti tudatában ma még, gyakran nagyobb mértékben, mint gondolnánk, megtalálhatók a polgári történetfelfogás maradványai (nem egyszer még az első világháború előttről), megtalálhatók a marxista történetiszemlélet elemei (legtöbbször meglehetősen vulgarizált formában), s kétségtelenül nyomot hagytak rajta az elmúlt évtized törekvései, vitái is.”

Mindezek persze valóban erősen impresszionisztikus megállapítások. Saját megítélésem szerint, az itt hozott idézetek a jelen helyzet problematikuságát csak részben tárják föl. A problémákat ui. nem egyszerűen az jelenti, hogy széles rétegek (vagy akár az értelmiség) régi tudatmaradványok rabja, hogy a

tudomány eredményei alig-alig ütnek részt a régi megrögzöttségeken. Sokkal inkább a tudatvilág zavarossága, mondhatnám: cseppfolyós állapota, többé-kevésbé szilárd értékrendek hiánya a jellemző, — s a múltból öröklött reflexek kibukkanása gyakran csak a jelennel kapcsolatos nagyfokú dezorientáltság takarója. Gondoljunk, tisztelt hallgatóm, társadalmunk gyors és gyökeres átalakulására, régi osztály- és rétegekötöttségek felszámolására, az új közösségi tudat alakulásának nehézségeire, az átalakulás viszontagságaira; még ha most el is tekintünk más, a régi tudatmaradványokat tápláló tényezőktől, — olyan kor-szak áll mögöttünk, olyan korszakban élünk, amelyben az emberek tudatvilágának „elmaradása”, konzervativizmusa mondhatjuk védekezés is az átmeneti állapotok keltette zavar és dezorientáltság ellen. A nacionalizmus-vitában a nacionalista oldalon állók körében — véleményem szerint — gyakran ez a konzervatív reflex jelentkezt: sokan úgy érezték, most íme, egy újabb, eddig fixnek tűnő, sőt: még a marxisták által is jóváhagyott támpont kerül ledöntésre. Íróink, publicistáink egy része részben éppen e konzervatív reflexeket igyekszik ideológiai szintre emelni. A megértés azonban nem jelenthet fölmentést vagy igazolást: a tudatvilág zavarosságából, cseppfolyós állapotából a kiút nem hátra, hanem előre vezet.

Hogy a történeti közgondolkodás miért olyan, amelyen, azt a hozzászólók sokféle okkal magyarázzák. Először is önkritikusan — mint ahogy a tudomány embereihez illik — saját hibáikkal, gyengeségeikkel, valamint a tudomány fejlődésének gátjaival, egy korábban hitelét veszített szemléletből való kilábalás nehézségeivel, a történeti művek sokaságában még ma is erősen érvényesülő sematizmussal, s így tovább. A válaszok rámutatnak arra is, hogy a tudományosan megalapozott szemlélet térhódítását a hazai történeti közgondolkodás különösképpen erős régi kötöttségei és beidegzettségei (nacionalista illuzionizmus) milyen nagymértékben nehezítik.

A történeti közgondolkodás és a tudomány között feszülő ellentmondások okairól szólva, az ankét résztvevői — az önkritika mellett — erőteljesen hangsúlyozzák azoknak a közvetítő láncszemeknek a problémáit, amelyek a tudatformálásnál elsősorban számbajönnek: mindenekelőtt az iskolai oktatás, valamint a tévé, a rádió, a sajtó, végül a népművelés elmaradását. Az ezekről szóló véleményekről, gondokról nem kívánok részletesebb ismertetést adni. Van azonban egy sajátos terület, amely bizonyos fokig még magának a tudományos munkának a része, de egyben túl is mutat rajta, s sok szempontból a közvetítések láncolatának egész működését megszabja: a *kritika* ez, egyrészt szorosabban vett szakmai, másrészt szélesebben vett, mondhatjuk publicisztikai formájában. Az ankét résztvevői nem véletlenül tulajdonítanak e területnek kiemelkedő jelentőséget, hiszen a tudomány eredményei vagy ballépései éppen a kritikán keresztül jutnak be igazán a szellemi élet áramlatába, a kritika az a szféra, amely a szellemi élet egésze számára is szelektálja, közvetíti a szűkebben vett tudományos produkciót; e produkció többnyire csak az elsődleges értékelő-feldolgozó közeg révén juthat tovább, a tudatformálás egyéb, s már a szélesebb rétegekkel kapcsolatban álló közvetítő láncszemeihez. Nos, az ankét résztvevői közül többen, Szabad György, Ránki György, Juhász Gyula és mások is foglalkoznak a történeti szak- és publicisztikai kritika szomorú állapotával, joggal mutatva ki annak felszínes, értékes és értéktelent, sőt: nem egyszer egymással élesen szembenálló álláspontokat is összemosó, dezorientáló jellegét.

Az ankét néhány résztvevője azonban mindezeknél tovább is megy, s kísérletet tesz a tudományos eredmények és a közgondolkodás közötti ütem-

vesztés, diszkrepancia, sőt szakadék okainak fentiekén túli elemzésére is. Ezek közül kiemelem azokat a véleményeket, amelyek a történettudomány hatóerejének bizonyos objektív korlátait hangsúlyozzák. Hajdu Tibor, miután utal a kutatás, könyvkiadás, ismeretterjesztés stb. tengernyi hibájára, így folytatja: „Eleget panaszkodtam, hogy visszatérjek a realitásokhoz: hiszen nem jóindulaton, — természetes nehézségeken múlik az eredmények lassú terjedése. Hiába propagálnánk mondjuk egy gazdaságtörténeti munkát minden reggel a rádióban, mint a Szuperfilit szipkát, azért a Tenkes-kapitánya-szerű »tudatformálókat« mégiscsak többen élveznék végig. Ha felismerjük — folytatja — a történettudomány tudatformáló szerepének határait, ez nem jelenti azt, hogy e határokon belül ne lenne kötelességünk legjobb meggyőződésünk szerint elérni azt, ami lehetséges.” Ránki György egyenesen így teszi fel a drámai kérdést: „Milyen szerepe és helye lehet napjaink rohamosan változó világában egy olyan hagyományos diszciplinának, mint a történettudomány?” Majd a tudomány és a történeti közgondolkodás közötti diszkrepanciáról szól, s hangsúlyozza, hogy ez a különbség nem tekinthető egyoldalúan negatívnak, mert bizonyos értelemben velejárója a történetírás tudományos alapjai megerősödésének.

Pamlényi Ervin a maga egész szélességében feltárja az itt jelentkező ellentmondást. A történetírás *tudományos* jellegének megerősödése nyilvánvalóan pozitív folyamat. „Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy történetírásunk tudományos jellegének megerősödése, a kifejtés tudományos módszere következtében veszít abból a lehetőségből, hogy szélesebb tömegekre hasson . . . Kétségtelen, hogy nehéz társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti fejtegetések csak kisebb körben tudnak érdeklődést, figyelmet kelteni, mint régi történetírásunk színes tablói.” Pamlényi Ervin végül arra mutat rá: ma még nehéz eldönteni, hogy feloldhatatlan ellentmondásról van-e itt szó, vagy csupán arról, hogy jelenleg nélkülözünk olyan formátumú történéseket, akik ezt az ellentmondást saját munkásságuk során feloldanák.

Az ellentmondás, tisztelt hallgatóim, kétségtelenül fennáll, s ebben az összefüggésben nem tudok egészen egyetérteni Berend T. Iván véleményével, aki szerint „a szaktudományos és népszerűsítő munkák merev elválasztása már maga is elavult” —, s magam is azok felé hajlok, akik már csak ebből a szempontból sem ringatják magukat illúziókba. Az olyan nem reális, nálunk eléggé gyakori intellektualista túlzásokkal szemben, amelyek szinte egy egész nép tudatát akarják, a jelen körülmények egészétől szinte függetlenül, még hozzá gyorsan a tudományosság alapjaira helyezni, — helyes volna, ha megelégednének szerényebb célkitűzéssel: a jelen állapot egészségesebbé tételével, reálisan számolva a történettudomány lehetőségeivel. S itt valóban elsősorban a gondolkodó értelmiségre való hatás fokozásán van a fő hangsúly.

A történettudomány hatóerejét, s szélesebb közvélemény helyesebb orientációját — túl a hozzászólók által részletesen fejtegetett tudomány és a „közvetítők”, az oktatás, a tankönyvek, a népművelés gyengeségein és problémáin — olyan objektív tényező is gátolja, mint a történeti tudat szerepének módosulása a társadalmi gondolkodásban. A problémát Pamlényi Ervin érinti, amikor kimondja: a nem túl rózsás helyzet abból is fakad, hogy az új, tudományosságra törekvő behatás történeti közgondolkodásunkat „éppen egy olyan fázisban érték, mikor — sok, itt nem részletezhető tényező következtében — a történelmi vonatkozású összetevők súlya, jelentősége éppen esökkenőben volt”. Ez a jelenség persze ugyanúgy nincs exakt módon kimutatva, mint a közvélemény tudatállapotának egyéb vonatkozása. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy

a történelem iránti — főleg az újabbnak iránti — számottevő érdeklődés ellenére, éppen a fiatalabb generációk tudatvilágában a történeti vonatkozású tudati összetevők súlya csökken.* Ez — megítélésem szerint — ugyancsak nem tekinthető egyoldalúan negatív jelenségnek, különösen nem Magyarországon, ahol a közgondolkodás túlzottan irodalmias és történeties jellege (hiszen nálunk a történeti elemeket is nagyjából az irodalom vitte be a köztudatba) a társadalmi tudat egyoldalúságának volt a tükrözője. S ha a közgondolkodás — akár a történeti elemek háttérbe szorulása árán is — kiegyensúlyozottabbá válik, s nagyobb mértékben vesz fel magába közgazdasági, szociológiai, filozófiai elemeket, ennek csak örülhetünk.

Szólni szeretnék végül, tisztelt hallgatóim, egy vonatkozásról, amely egy kissé kevésbé, vagy túl áttételesen kapott hangsúlyt a válaszokban. Ez a *jelen* hatása a tudományra s a tudomány tudatformáló szerepére. Azokról a társadalmi körülményekről van szó, amelyek a kutatót és a közvéleményt egyaránt körülveszik, adott helyükhöz és sok vonatkozásban tudatformáikhoz is kötik. Némely hozzászóló szavaiból szinte már-már úgy tűnik, mintha tudományunk fejlődése, a közgondolkodás alakítására irányuló erőfeszítések, mintegy feltétlenül „szép harmóniában” állnának a társadalmi tényezők külső „elvárásaival”. Mások arra hajlanak, hogy — bár tudják, hogy ez nem így van — mintegy a történetírás külső békés feltételeinek biztosítása céljából, szóval „nemes csalással” rózsásabbnak mutatják a helyzetet a valóságosnál. Megint mások csupán a történetírás belüli tudománypolitikai szintig hajlandók a politikát bevonni helyzetelemzésükbe, azt a gondolatot kelve, mintha a problémák pusztán mint történések belső ügyei megoldhatók volnának. Tudjuk, hogy nem így áll a helyzet. Még vannak témák, amelyek tudományos megközelítése gátakba ütközik. Még vannak szervek, amelyek egyáltalán nem a tudományosság szellemében döntenek tankönyvek tartalmáról, az iskolai oktatás szellemének alakulásáról, s számonkérnek pl. a pedagógustól, hogy május 15-én a harmadik óra 45 perce alatt milyen nevelési célt tűzött ki maga elé, s azt hogyan teljesítette.

De nemcsak erről kell beszélni. Az anketon sok szó esett a múltból örökölt maradványokról, kevesebb jelenünk szélesebb értelemben vett hatásáról vagy visszahatásáról a történetírásra, a történeti közgondolkodásra. Egy összefüggésben Hajdu Tibor tesz erről említést a nacionalizmussal kapcsolatban: „Közgondolkodásunk ma is jellegzetes vonása a latens vagy tudatos nacionalizmus. Túljutni rajta csak akkor lehet, ha majd a történelem lovtárába vándorolnak a megoldatlan nemzeti problémák maradványai. A túlzások enyhítésében azonban segíthet a történetírás . . .” Miről is van tehát szó tulajdonképpen? Arról, hogy nem elegendő csupán azt hangsúlyozni, hogy a múltból eredő jó vagy rossz hagyományok hogyan, milyen irányban hatnak a mára. Nagyobb hangsúlyt kell kapnia annak is, hogy jelenünk megoldott vagy megoldatlan, avagy egyenesen rosszul megoldott elemei is visszahatnak a múltra, a történelem tudatára, a közvélemény történeti felfogására; nem egyszerűen torz eszmék, hamis tudatok, hanem a jelen megoldatlan problémái, vagy negatív vonásai tartják messzemenően elevenen a múltból származó rosszat is. Nem lehet a köztudatban felszámolni olyan tudati elemeket, amelyek még napjainkban is létező konkrét társadalmi jelenségek tükrözői. A tudomány és a közvetítők

* E sorok írójának megítélése szerint bizonyos újabb tapasztalatok csak a dolgok felszínén mondanak ellent ennek a megállapításnak.

ezekben az esetekben csak azt tehetik, hogy a fennállóról lehetőleg objektív, helyes megoldásokat elősegítő képet adnak. S ez nemcsak a nemzeti kérdés területén van így, hanem egyéb területeken is. Így nyilvánvaló, hogy az antidemokratikus történeti beidegzettségek csak demokratikus viszonyok között oldódhatnak fel. Nyilvánvaló az is, hogy a marxista történész-front nemzetközi front. S ahogy a mi eredményeink és hibáink nemzetközileg is hatnak, ugyanúgy a nem magyar marxista történetírás eredményei minket is segítenek; hibáinkért, torzulásaiért viszont mi is bűnhődünk.

A történetírás nem kicsiny sziget, melyen a különböző törzsekhez tartozó bennszülöttek vívják a harcot, hanem egy nagy összefüggő szellemi kontinens része; fejlődése és hatóereje elválaszthatatlan a nagy társadalmi kérdések progresszív megoldásától. A történész a társadalmi-politikai küzdelemben is első-sorban mint történész vesz részt, de jó, ha tudatában van annak, hogy a történetírás, a történeti tudatformálódás problémái a nagy társadalmi küzdelmek *háta mögött* nem oldódhatnak meg.